

Eesti õigeusu kogudused sõjajärgses (aastad 1944–1946) poliitilises olukorras

Ivan Petrov

Baltimaade Saksa okupatsioonist vabanemine tähendas kohalikele elanikele peale kõige muu ka stalinliku riigikorralduse taaskehtestamist, millega kohalikud inimesed olid pidanud üksikasjalikult tutvuma juba niinimetatud „esimese punase aasta“ ajal, 1940. aasta teisel ja 1941. aasta esimesel poolel. Nimetatud perioodil teostati peale üleüldise sovetiseerimise ka ulatuslikku repressiivpoliitikat, mis riivas praktiliselt kõiki Baltimaade ühiskonnakihte. See repressiivpoliitika puudutas ka õigeusu kirikut. Võiks arvata, et aastatel 1940–1941 oleks Nõukogude võimorganite suhtumine venelastesse ja õigeusklikesse pidanud olema märksa lojaalsem kui luterlastesse ja katoliiklastesse. Kuid lähemal vaatlemisel selgub, et Vene emigrandid, õigeusu vaimulikud ja aktiivsed õigeusklikud ilmalikud olid peaaegu et uute võimude poliitika peamiseks eesmärgiks, just nende, „vanade“ vaenlaste vastu päästeti valla stalinlikud repressioonid. On huvitav täheldada, et see protsess andis hoobi nii vaimulikkonna nendele esindajatele, kes olid Eesti rahvuslikel positsioonidel, kui ka nendele, kes kaitsevad vanu, revolutsioonieelseid traditsioone ja keda peeti Baltimaade õigeusu kirikus rusofiilideks.

Moskva Patriarhaadi juhi metropoliit Sergi (Starogorodski) õpilase piiskop Sergi (Voskressenski) määramine Baltimaade eksarhiks 1941. aasta alguses ja sellele järgnenud Baltimaade õigeusu kirikute juhtide patukahetsus oma „lõhestustegevuse“ eest

oleks nagu pidanud ühendama Baltimaade õigeusu kogudused Moskva Patriarhaadiga. Aga kui algas regiooni Saksa okupatsioon, muutus olukord jälle kardinaalselt. Eriti teravalt avaldus nende jõudude, kes pooldasid ühtsuse säilitamist Venemaa Õigeusu Kirikuga, vastasseis nendega, kes pooldasid Eesti kohaliku õigeusu kiriku eksisteerimist Moskvast sõltumatuna. Kohalik Tallinna ja Eesti metropoliit Aleksander (Paulus), kes juhtis riigi õigeusu kogudusi juba 1920. aastate algusest peale ja sõlmis „esimesel punasel aastal“ faktiliselt liidu Moskva Patriarhaadiga, otsustas nüüd taastada oma autonoomse seisundi. Tema sõltumatu seisund, mida tunnustati Eesti iseseisvuse esimesel perioodil, leidis kinnitust Saksa okupatsiooni ajal, mistõttu enamik Eesti õigeusu kogudusi, sealhulgas ka maailmakuulus Pühtitsa naisklooster, jäid ustavaks metropoliit Aleksandrile. Ei saa öelda, et kõik viimase pooldajad oleksid olnud etnilised eestlased: näiteks Narvas ja Narva lähipiirkonnas oli Eesti õigeusu kiriku juhi peamiseks pooldajaks ülempreester Pavel Kalinkin, etniline venelane, kes võitles Narva piiskopi Paveliga (Dmitrovskiga), viimane kaitstes Saksa okupatsiooni aastatel „Moskva-meelset tegevusjoont“.

See positsioon muutus alles okupatsiooni viimasel perioodil. Osa Tallinna õigeusu vaimulikkonda, muu hulgas preestrid Georgi Aleksejev, Ioann Bogojavlenski ja Mihhail Ridiger hakkasid aegamööda eemalduma metropoliit Aleksandri (Pauluse) tegevus-

joonest ja vaatasid üha rohkem õigeuskliku Moskva poole. Veelgi ilmsemaks muutus see protsess pärast Eesti vabastamist natsidest.

Eesti autokefaalse kiriku pooldajate juhil metropoliit Aleksandril (Paulusel) endal õnnestus evakueeruda koos *Wehrmacht*'i taganevate väeosadega Saksamaale. Juba Saksamaal läks tal natsirežiimi tingimustes korda luua oma jurisdiktsiooni all esimene õigeusu kogudus paguluses. Pärast Kolmanda *Reich*'i kaotust Teises maailmasõjas sattusid Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku vaimulikud ja ka ilmalikud maailma eri riikidesse, kuid nimetatud jurisdiktsiooni keskuseks sai Rootsi, kus elas palju Eesti emigrante (1947. aastal asus piiskop Aleksander ka ise alaliselt elama Stockholmi). Mõni aasta hiljem avaldas metropoliit Aleksander (Paulus) põhilised seisukohad, mille alusel toimus jurisdiktsioon tema kirikus, mis koosnes 12 kogudusest, kusjuures 6 neist asusid Rootsi territooriumil. Seega naasis metropoliit Aleksander (Paulus) koos kleeuse ja kogudusega faktiliselt Konstantinoopoli patriarhaadi jurisdiktsiooni alla Lääne- ja Kesk-Euroopa eksarhaadi koosseisus kui õigeusklike eestlaste ühendus. Aasta hiljem, 1948. aastal moodustas metropoliit Aleksander Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku Sinodi paguluses. Ühe versiooni kohaselt võttis metropoliit Aleksander (Paulus) veidi aega enne oma surma (ta suri 18. oktoobril 1953) vastu otsuse saata sinod laiali ning kirjutas sellest oma testamendis, kuid tema järeltulijad ei teinud seda teoks.¹

Kuid peale 22 õigeusu vaimuliku, kes evakueerusid koos metropoliit Aleksandriga Läände, jäid paljud õigeusu preestrid ja ilmalikud Baltimaade territooriumile, mille vallutas Punaarmee ja kus taastati Nõukogude tsiviilvõim. Just nende ees seisis nüüd äärmiselt aktuaalne küsimus, kuidas edaspidi käituda keerukas ja kahemõttelises poliitilises olukorras. Neil oli kaks võimalikku käitumisi. Esimest järgides pidid nad jälle, nagu Baltimaade õigeusu kirikute juhid aastatel

1940–1941, kahetsema pattu oma tegevuse eest Saksa okupatsiooni perioodil ning ühinema taas Moskva Patriarhaadiga. Teist teed minnes pidid nad oma riisikol kaitsma oma sõltumatut rahvuslikku positsiooni, mida kujunenud olukorras oli väga ohtlik pooldada. Püüame analüüsida, kumma tee valisid Eesti õigeusu preestrid.

Esiteks hakati metropoliit Aleksandri (Pauluse) kõige ägedamate pooldajate vastu rakendama ulatuslikke repressioone. Uue riigivõimu üks esimesi ohvreid oli isa Peeter Pähkel Petserist, kes koos kohaliku linna napea Luigega alustas faktiliselt 1941. aastal Eesti koguduste Moskva Patriarhaadist eraldumise protsessi (üksvahe levis Eestis koguni kuuldus, et see vaimulik juhib kõiki Petseri õigeusu kogudusi). Nüüd ootas seda hingekarjast kaugeltki mitte kadestamisväärne saatus: Nõukogude karistusorganid arreteerisid ta ja mõne aasta pärast suri ta vangistuses. Huvitav fakt on see, et 2. juulil 1945 palus NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu juures asuva Vene Õigeusu Kiriku asjade volinik Eesti NSV-s Nefed Karsakov Petseri tsiviilvõime osutada kaasabi arhierei rõivaste kättesaamiseks, mis kuulusid, nagu dokumendis oli öeldud, Eesti Piiskopkonna Nõukogule ja mida hoiti ülempreester Pähkli kodus. Selleks komandeeriti Petserisse piiskopkonna nõukogu liige Ioann Meltsaar ja Kaasani kiriku salmilaulja Vjatšeslav Jakobs (tulevane Tallinna ja kogu Eesti metropoliit Kornelius).²

Teiseks hakkas pärast Nõukogude võimu taastamist Eesti õigeusklike koguduste usuelu kindlalt juhtima peapiiskop Pavel (Dmitrovski). Nagu mäletame, oli ta Saksa okupatsiooni ajal Vene Õigeusu Kirikuga kanoonilise ühtsuse säilitamise tuline pooldaja. 29. novembril 1944 avaldasid tema ja Narva Piiskopkonna Nõukogu spetsiaalse üleskutse „kõigile Eesti NSV õigeusklikele kogudustele koos nende vaimulike ja kirikule ustavate lastega“, milles juba täpselt ja selgelt väljendati ustavust uuele tsiviilvõimule.

¹ I. Prekup, svjašč. Pravoslavie v Èstonii. Kratkij istoričeskij očerk. Tallinn, 1998, lk. 32.

² ERAF, f. R-1961, n. 1, s. 5, l. 63.

Vastukaaluks Saksa okupatsiooni aja saksa-meelsetele avaldustele märgiti nüüd: „Õigeusklike eestlaste ja venelaste sõbralik koostöö alates 1941. aasta kevadest, mida moraalselt toetab Eesti NSV õigeusu kiriku ühinemine Moskva Patriarhaadiga, ei sobinud vaenlase lammutuslike eesmärkidega, kes ei püüdnud saavutada rahvaste ühtsust, vaid nende eraldatust ja vastastikust vaenu. Neil läks korda lammutada vennalik pere – ühtne õigeusu kirik Eesti NSV-s – tänu Tallinna metropoliidi Aleksandri tegevusele, kes sakslaste tulekuga hakkas meelevaldselt juhtima kohalikku kirikut, katkestades suhted Moskva Patriarhaadiga, kust meile tuli õigeusk ja vaimulikkond ning kelle toetuse ja hoole läbi me suutsime kasvada ja kõlbeliselt areneda elujõuliseks kirikuks.“³ Sellest üleskutsest on väga hästi näha, et uued kirikuvõimud omistasid nüüd autokefaalsuse idee natsistlikele okupantidele, püüdes sellega näidata Eesti õigeusu kiriku Moskva Patriarhaadist sõltumatuse idee kunstlikkust.

Ajapikku autorid lausa „demoniseerisid“ Tallinna metropoliidi isikut, süüdistades teda otseses koostöös natsidega, mis tegi temast „nende vallutuspoliitika teostaja“, kes ei pidanud kirikurahva arvamus millekski, lõhestas oma tegevusega õigeusklike „rahvusgruppideks“, pettis ilmalike usaldust, aga ka „ei soovinud kanda vastutust oma reeturliku tegevuse eest rahva õigusmõistmise palge ees“ ning põgenes sellepärast koos *Wehrmacht*’i taganevate väeosadega Saksamaale. Sinodi liikmed märkisid ära ja koostasid ka metropoliit Aleksandri (Pauluse) „meelevaldsete tegude raporti“ patriarhi aujärje pidaja metropoliit Aleksiusi (Simanski) nimele. Üleskutse lõpus kutsusid selle autorid õigeusklike üles koostööle ja pealetungiva Punaarmee väeosade igakülgele abistamisele.

Niisiis olid nimetatud dokumendi autorite arvates Tallinna Piiskopkonna esindajad sunnitud vastu oma tahtmist jääma metropoliit Aleksandri (Pauluse) jurisdiktsiooni alla. Väga tähelepanuväärne on fakt, kes nimelt

kirjutasid üleskutsele alla: peapiiskop Pavel (Dmitrovski) ise, ülempreester K. Vink, sinodi liikmed ülempreestrid ja ilmalike esindajad: A. Angerjas, I. Ümarik, A. Punšun, R. Koemets ja K. Puu, aga ka sinodi sekretär isa Nikolai Kokla. Nende perekonnanimedele loetelu alusel võib teha järelduse, et mitte ainult ja mitte niivõrd piiskop Paveli (Dmitrovski) lähikondlased, kuivõrd ka need, kes olid metropoliit Aleksandri (Pauluse) aktiivsed poolehoidjad, teatasid nüüd oma lojaalsusest Nõukogude võimule ja mõistsid hukka autokefaalse kiriku pooldajate käitumise ajal, mil Eesti oli sakslaste poolt okupeeritud.

Kuid asi ei piirdunud üleskutse koostamisega. Selleks, et teha Eesti õigeusklike koguduste seas täielikult lõpp sisemistele lahkhelidele, pidid metropoliit Aleksandri (Pauluse) endiste lähikondlaste hulka kuulunud ja Baltikumi territooriumile jäänud vaimulikud „kahetsema lõhestamise pattu“.

5. märtsil 1945 toimus Eesti NSV pealinnas Narva piiskopkonna nõukogu ruumides Moskva Patriarhaadi voliniku, Leningradi Piiskopkonna ajutise juhi piiskop Grigori (Tšukovi) nõupidamine Eesti Õigeusu Kiriku endise sinodi esindajatega, viimastest olid kohal sinodi esimees ülempreester Kristofer Vink, sekretär ülempreester Nikolai Kokla, salmilaulja Konstantin Puu ja juriskonsult Andrei Punšun.

Ei ole raske aimata, et sel nõupidamisel anti äärmiselt jäik hinnang metropoliit Aleksandri (Pauluse) tegevusele Saksa okupatsiooni aastatel, eriti märgiti ära, et tema seisukohad mõjutasid väga tugevasti Baltimaade usuelu meelsust niigi raskel sõjaajal. Täheldati, et nüüd kuulub laialisaatmisele ka „niinimetatud Sinod“. Endiste „lõhestajate“ ettekannetes märgiti, et 119-st „Aleksandri-meelsest“ õigeusu kogudusest on saadud praeguseks kõigest 21 avaldust ühinemiseks Vene kirikuga, kuid samas kinnitati „Moskva külalisele“, et Moskva Patriarhaati laekuvad peagi avaldused ka ülejäänud kogudustelt.

Võeti vastu lõplik otsus ka Eestisse jäänud „lõhestustegevuse juhtide“ edasise saatuse

³ ERAF, f. R-1961, n. 2s, s. 2, l. 19–19p.

kohta: „Arutades küsimust Eesti kleeuse ja ilmalike Moskva Patriarhaadiga taasühinemise praktilisest vormistamisest, juhtis kõrge stipühitsetud piiskop GRIGORI tähelepanu sellele, et kuivõrd Sinodi liikmed olid endise Eesti metropoliidi ALEKSANDRI (Pauluse) kõige aktiivsemad kaasosalised skisma piiritlemisel ja toetamisel, on nende kõlbeline vastutus Moskva Patriarhaadi ees Eesti Piiskopkonna kleeuse ja ilmalike vägivaldsel lahutamisel päästvast ühinemisest Venemaa Emakirikuga ja järelikult ka Eesti Piiskopkonna usklike päästmise töö pidurdamisel, mis on märgatavalt suurem kleeuse ja ilmalikega võrreldes, kes otseselt ei osalenud skisma organiseerimisel, mistõttu Sinodi liikmete patukahetsus peab olema määratud väljendites, mis peegeldavad nende suure süü teadvustamist Venemaa Emakiriku ees.“⁴

Esitatud tsitaadist on näha, kuivõrd kategooriliselt ja selgepiirilisel tõlgendasid Eesti uued kirikuvõimud metropoliit Aleksandri lähiringkonna kogu tegevust ja miks nad nüüd nõudsid tema Eestisse jäänud pooldatajate vastuvaidlematut patukahetsust ja täielikku ühinemist Vene Õigeusu Kirikuga.

Lõpuks arutati ka seda küsimust, kuidas moodustada ühtne Eesti Piiskopkonna Nõukogu, mis pidi asendama EAÕK Sinodi. Kui näiteks Kristofer Vink tahtis suurendada uues organis etniliste eestlaste esindatust, siis ilmalike esindaja Andrei Punšun toetas samal ajal peapiiskop Grigorit (Tšukovit), kelle arvates piiskopkonna nõukogu koosseisu tuli pariteetsetel alustel lülitada nii eestlasi kui ka venelasi kummastki rahvusest kaks inimest (eelistatavam oli muidugi „Moskva“ variant).

Ühtlasi on oluline märkida, et tõstatati küsimus, kas metropoliit Aleksandri (Pauluse) poolt Saksa okupatsiooni ajal teostatud ametisseõnnistamised olid seaduslikud, kuid see nagu ka mõned teised probleemid, mis puudutasid piiskopkonna valitsemise korraldust, otsustati viia patriarh Aleksius I (Simanski) kohtu ette.

Järgmisel päeval, 6. märtsil 1945 pidasid ülepreestrid Ioann Bogojavlenski, Grigori Aleksejev, Aleksandr Ossipov ja teised Tallinna vaimulikud koos Venemaalt saabunud peapiiskopi Grigoriga jumalateenistuse Eesti pealinna Nikolai kirikus ning ülepreestrid Vink, Kokla ja Angerjas ning ilmalikud Punšun ja Puu kahetsesid seisusekohaselt lõhestamise pattu ning andsid lubaduse jääda edaspidi ustavaks Moskva Patriarhaadile.⁵

Sellega oli Eesti õigeusu koguduste „lõhenemisest“ puhtformaalselt jagu saadud, kuigi enamikku olulisi rahvuslikke küsimusi tookord ära ei lahendatud. Kahtlemata oli pärast 1945. aasta märtsi arusaadav, et Eesti sinodi liikmed taganesid lõplikult oma Saksa okupatsiooni perioodi seisukohtadest. Äsja loodud Eesti Piiskopkonna nõukogu koosseisu läksid: ülepreester Ioann Bogojavlenski selle esimehena, preester Aleksandr Ossipov liikme ja sekretärina ning isa Mihhail Ridiger liikmekandidaadina – kõik nad olid venelaste esindajad; eestlastest läksid nõukogu koosseisu: ülepreester Nikolai Kokla ja isa Ioann Meltsaar nõukogu liikmetena ning Angerjas nõukogu liikmekandidaadina.

Oluline on märkida, et isa Ioann Bogojavlenski oli 1940. aasta lõpus surnud metropoliidi Jelevferi (Bogojavlenski) vend ning oli salajas alati Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku juhtkonna kursiga opositsioonis. Pärast 1943. aastat võttis tema kriitika metropoliit Aleksandri (Pauluse) poliitika kohta veelgi ilmsama kuju ja 1945. aastaks oli isa Ioann meelestatud täiesti Eesti-vaenulikult. Preester Aleksandr Ossipov oli Vene Õigeusu Kiriku seisukohast sõna otseses mõttes „demonlik“ isik. Just temast sai 20. sajandi teisel poolel kiriku reetmise sümbol ja ta juhtis teoreetilise ateismi liikumist Nõukogude Liidus (selle vene õigeusu kirikuloo mõistmise jaoks keerulise ja äärmiselt olulise isiku üksikasjalise ja väga omapärase eluloo pani mõni aasta tagasi kirja Peterburi ajaloolane S. Firsov⁶).

⁴ ERAF, f. R-1961, n. 1, s. 2, l. 5–6.

⁵ ERAF, f. R-1961, n. 1, s. 2, l. 9–10.

⁶ S. Firsov, „Ateist Aleksandr Ossipov“ i èpoxa xruščovskix gonenij na Russkuju Pravoslavnuju Cerkov'. Satis'-Deržava, SPb., 2004. 288 lk.⁷ ERAF, f. R-1961, n. 2s, s. 6, l. 69–70.

Kui algas Saksa okupatsioon, evakueeriti ta Nõukogude tagalasse. Ossipov jõudis koguni natuke aega sõjaväes teenida, kuid hakkas seejärel Molotovis (praegune Perm) jälle jumalateenistusi pidama ning oli tänu oma suurele jutlustajaandele edukas kaitsefondi jaoks raha kogumisel. Nüüd oli isa Aleksandr Eesti Piiskopkonna Nõukogu sekretär, seejärel teda edutati ning temast sai Leningradi vaimulike koolide õppejõud ja inspektor.⁷ Isa Mihhail Ridiger, kelle pojast sai edaspidi Moskva ja kogu Venemaa patriarh, oli palvustesse süvenenud inimene ning ta ei osalenud kuigivõrd Eesti õigeusu kiriku sisekonfliktides.

Eraldi hinnangut väärrib ka Tallinna peapiiskop Pavel (Dmitrovski), kes sõja-aastatel vastandus Eesti pealinnas sinodile, aga nüüd oleks nagu saavutanud lõpliku võidu autokefause kiriku pooldajate üle. Väliselt näitas see piiskop üles täielikku lojaalsust Moskva tsiviil- ja kirikuvõimudele. Nii oli eriti tähtsaks sündmuseks, mida piiskop Pavel (Dmitrovski) tõstis esile erilise üleskutsega, „Eesti Nõukogude Liiduga vabatahtliku ühinemise“ viies aastapäev. Selles üleskutses oli muu hulgas öeldud: „Käesoleva 1945. aasta 21. juulil tähistavad Eesti rahvad oma riikliku ja ühiskondliku elu tähtsat aastapäeva. Viis aastat tagasi astus Eesti rahva otsusel Eesti Nõukogude Liidu rahvaste perre [– – –] Meil kehtestati Nõukogude võim ja Eesti õigeusklikul elanikkonnal avanes ammuoodatud võimalus taasühineda oma vaimse emaga – Vene kirikuga. [– – –] Eesti õigeusu piiskopkonna elu kulges rahulikult ja tsiviilvõimu poolt keelamata, kuid mitte kaua. [– —] Tänujuliku rõõmutundega võeti vastu meid vabastanud armee. Eesti tõmbas vabalt hinge. Kirikuelu kulges normaalses voolusängis. Kiriku lõhenemisest saadi valutult üle, Eesti Piiskopkonna esindajad võtsid täieõiguslike liikmetena osa Vene Õigeusu Kiriku kohalikust kirikukogust; pühakodasid remonditakse, vaimulikud täidavad takista-

matult oma hingekarjase kohustusi; Nõukogude võim tuleb kirikute ja usklikte soovidele igati vastu.“⁸

Kuid peapiiskop Pavelit Moskvas omaks ei tunnistanud. Hoolimata sellest, et Saksa okupatsiooni perioodil seisis ta eksarh Sergi (Voskressenski) kõrval, olles Eesti natsionalismi ja metropoliit Aleksandri (Pauluse) tegevusjoone vastu, oli Moskva kiriku hierarhia jaoks väga tähendusrikas fakt, et ta viibis sakslaste poolt okupeeritud territooriumil. Nõukogudemaa pealinnas, kuhu peapiiskop sõitis, et võtta osa kohalikust kirikukogust, mis oli kokku kutsutud patriarhi valimiseks, suhtus Vene Õigeusu Kiriku juhtkond temasse kui inimesesse, kes okupatsiooni aastatel oli saatnud „kiitvaid“ kirju Hitlerile.⁹ Jõudnud tagasi Eestisse, jäi metropoliit raskesti haigeks ja suri peagi.

Piiskop Paveli (Dmitrovski) ja isa Ioann Bogojavlenski suhted olid küllaltki keerulised, sest nad olid Saksa okupatsiooni ajal barrikaadi eri pooltel. Vene Õigeusu Kiriku Asjade Nõukogu volinik Eesti NSV-s Nefed Karsakov kirjutas Moskvasse saadetud raportis, et peapiiskop Paveli ja ülempreester Bogojavlenski suhted on teravad ja ebanormaalsed, nii mõnigi kord võtavad need otsese vastasseisu kuju. Muu hulgas on Pavel (Dmitrovski) avalikult teatanud, et ta tahaks ise võtta teatud määral osa kirikuelu juhtimisest, ning nõudnud Eesti Piiskopkonna Nõukogult tema juhtnõõride täitmist, millesse isa Ioann suhtunud väga tõrjuvalt. Üldiselt hindas ilmalik võim aastatel 1945–1946 piiskop Pavelit märksa soojemates toonides kui tulevast piiskoppi Isidori (Bogojavlenskit): „Peapiiskop PAVEL on tagasihoidlik inimene: nii sõnades kui ka tegudes, tema tervis halveneb märkimisväärselt ega ole üldse kuigi hea (mida Bogojavlenski ära kasutab). Juba Kohaliku Kirikukogu ajal tabas tema närvisüsteemi vapustus...“¹⁰

Me oleme juba märkinud, et Saksa okupatsiooni aja Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku

⁷ ERAF, f. R-1961, n. 2s, s. 6, l. 69–70.

⁸ ERAF, f. R-1961, n. 2s, s. 2, l. 54–54p.

⁹ Autori isiklik vestlus Eesti ja Tallinna metropoliidi Korneliusega (Jakobsiga) 07.11.2013.

¹⁰ ERAF, f. R-1961, n. 2, s. 2, l. 27.

hierarhia peamise russofiili, peapiiskop Paveli (Dmitrovski) tervislikule seisundile avaldas halvavat mõju Moskva vaimuliku juhtkonna valvas suhtumine temasse, sest ta oli viibinud vaenlase hõivatud territooriumil. On täiesti võimalik, et juba sel ajal nägi ülempreester Ioann Bogojavlenski endas Eesti kõigi õigeusklike koguduste tulevast juhti. Oluline on märkida, et nii isa Nikolai Kokla kui ka nõukogu sekretär preester Aleksandr Ossipov tegid Karsakovile ettepaneku sanktsioneerida Ioann Bogojavlenski asendamine ülempreester Georgi Aleksejeviga, kes suhtus peapiiskop Pavelisse (Dmitrovskisse) palju lojaalsemalt ega olnud nii passiivne koguduste päevaküsimustes.

Märgime, et praktiliselt kõiki Eesti Piiskopkonna Nõukogu liikmeid iseloomustas volinik Nefedi Karsakov negatiivselt, kusjuures igähte eri võtmes. Nii iseloomustati isa Kristofer Vinki kui eestlast, kes teenis vene koguduses ja oli varem pidanud nõukogudevastaseid jutlusi. Preester Nikolai Koklat nimetati ägedaks natsionalistiks ja „Eesti õigeusklike koguduste Moskva Patriarhaadist lahutamise aktiivseks pooldajaks Saksa okupatsiooni perioodil“. Ülempreester Konstantin Koklat süüdistati selles, et talle oli varem kuulunud trükikoda, kus trükiti mitte ainult religioosseid, vaid ka nõukogudevastaseid väljaandeid. Teda süüdistati ka selles, et ajal, mil ta oli Tartu praost, pidas ta „tänapalveid Suur-Saksamaa *Reich*’i võidu auks“.

Kuid tsiviilvõimud kasutasid ka Eesti õigeusklike vaimulike vastu oma armastatud „piitsa ja prääniku“ meetodit. Mõistes, et enamik Tallinna preestrid suhtub vähemalt kriitiliselt ideesse taasühineda Moskva Patriarhaadiga ega poolda sisimas Nõukogude ideoloogiat, anti neile samal ajal riiklikke autasusid. Oluline on täheldada, et medalile „Ennastalgava töö eest Suures Isamaasõjas aastatel 1941–1945“¹¹ esitati mitte ainult kiriku uuele Moskva-meelsele suunale absoluutselt lojaalne ülempreester Ioann Bogojavlenski, vaid ka rahvuselt eestlane isa Ioann Meltsaar. Olgu öeldud, et viimane märgiti ära tegevuse eest juba pärast Tallinna vabastamist natsistidest seoses aktiivse osalemisega vahendite kogumisel kaitsefondi. Eraldi märgiti ära ka teised Eesti Piiskopkonna nõukogu liikmed ja Eesti õigeusu juhtivad tege- lased sõjajärgsel ajal. Ülempreester Nikolai Kokla sai Stalinilt telegrammi ja ta esitati medalile väärismetallide ja raha kogumise eest kaitsefondi, isa Georgi Aleksejev „tegi suurt patriootilist tööd Tallinna linna õigeusu vaimulike ja usklike seas, ka anti just tema algatusel välja spetsiaalseid poliitilise sisuga üleskutseid usklikele, isa Ioann Ümarikku märgiti ära üleskutsete eest õigeusklikele, milles neid kutsuti üles täitma õigeaegselt ja vajalikus mahus põllumajandussaaduste riiklikud normid, vahendite kogumise eest kaitsefondi ja „punavoori“ korraldamise eest, ning lõpuks märgiti ära isa Roman Tang „patriootilise töö eest Eesti õigeusklike klerikute seas ja kogudustes“. (Juba 1947. aastal peeti just teda võib-olla parimaks Tallinna ja Eesti piiskopi kandidaadiks.)¹²

Peapiiskop Pavel (Dmitrovski) ei suutnud siiski kohaneda uue poliitilise ja ideoloogilise diskursusega ning sattus üha rohkem poliitilisse prostratsiooni. Nii väljendas ta okupatsioonijärgsel ajal ka otseselt arusaamatust Nõukogude võimu mõnede abinõude suhtes, mida rakendati Eesti õigeusu vaimulike vastu, just nendes küsimustes, kui neil tuli täita mõningaid riiklikke kohustusi, mis ei kuulunud õigeusu hingekarjase kompetentsi, eriti kui see puudutas töökohustusi.¹³ Piiskopi sellised arvamused ei leidnud tsiviilvõimude heakskiitu ei vabariiklikul ega kohalikul tasemel. Selle tagajärjel peapiiskop Pavel murdus, sest teda ei mõistetud, ning ta hääbus kiiresti, seepärast hakati tema enneaegse surma puhuks juba 1945. aastal kiiresti otsima võimalikku asendajat.

Ajapikku jäid unustusse ka kõik peapiiskop Paveli planeeritud Eesti õigeusklike

¹¹ ERAF, f. R-1961, n. 2s, s. 6, l. 69.

¹² *Ibid.*, l. 70–71.

¹³ ERAF, f. R-1961, n. 1, s. 10, l. 1.

koguduste ulatuslikud reformid. Peahingekarjane püüdis Eesti õigeusklike religioossete vajaduste tarvis välja anda kakskeelset igakuist bulletinääni, mille peamine eesmärk pidi olema usklike kurssiviimine Moskva Patriarhaadi eluga. Samal ajal kerkis üles ka küsimus, et Eesti õigeusklike jaoks on vaja avaldada kakskeelne kirikukalender. Moskva Patriarhaadi asjadevalitseja peapresbüter Nikolai Koltšitski esitas selle küsimuse läbi vaatamiseks NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu juures asuva Vene Õigeusu Kiriku Asjade Nõukogule, kuid seal öeldi talle, et niisugust probleemi saab lahendada ainult Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu kaudu, kuhu mõlemad küsimused peab esitama Nefed Karsakov.¹⁴ Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees Arnold Veimer ei sõandanud asja otsustada enne, kui oli isiklikult tutvunud Nõukogude „ülemprokuröri“ Karpovi arvamusega, ning venitas probleemi lõplikku lahendamist kuni 1945. aasta septembrikuuni.¹⁵

1945. aasta sügisel kujunes Vene Õigeusu Kiriku asjade volinikul Karsakovil negatiivne arvamus vabariigi paljude õigeusu koguduste siseelu kohta. Sageli nägi ta suure osa Eesti õigeusu vaimulike „sümpaatiat luterluse vastu“, luterlike jumalateenistuse normide omamoodi „sissekasvamist“ Eesti õigeusu kirikusse ja isegi õigeusu pühakodade üleandmist luterlastele. See tema meelest kurb nähtus seletus sellega, et nii praostide kui ka Eesti Piiskopkonna Nõukogu kontroll oli nõrk, viimasele väljendas ta oma soovi, et kogudusi külastataks sagedamini, vähemalt kord kuus.¹⁶

Küllaltki terav oli sõjajärgses Baltikumis nii õigeusu kiriku juhtkonna asendamise küsimus kui ka mõnede Nõukogude võimule ja/või Moskva Patriarhaadile ebasobivate isikute ja kirikuteenistujate juhtimisest kõrvaldamise küsimus.

Märgime, et 1945. aastal kahtlustati

pärast Saksa okupatsiooni lõppemist teatud osa tsiviilelanikke selles, et sõja ajal tegid nad Nõukogude Liidu vaenlasega aktiivselt koostööd, ning samal ajal naasis teine osa „õigeusklikust Baltikumist“ evakuatsioonist või kinnipidamiskohtadest. Nii saadeti Eesti pealinna Kaasani kiriku koguduse eestseisja, kodakondsuseta Ivan Tšernov Tallinnast välja. Nimetatud kiriku koguduse juhatus tahtis eelneva kokkuleppe alusel Eesti Piiskopkonna Nõukogu ja piiskop Paveliga (Dmitrovskiga) nimetada sellele kohale Uuralist tagasi tulnud sõjas purustatud kalmistukiriku endise kirikuvanema. Suure Isamaasõja aastatel oli kalmistukiriku koguduse eestseisja Nikolai Popov olnud evakuatsioonis. Eesti Piiskopkonna Nõukogu iseloomustas Nefed Karsakovile Popovi kui laitmatut inimest. Väga tähtis oli ka see, et ta oli poliitiliselt lojaalne, mis oli nõukogulikule teele asunud vabariigis kahtlemata väga oluline.¹⁷ Kuid sel ajal, 1945. aasta sügisel, oli Nikolai Popov sunnitud töötama korvimeistrina artellis „Invaliid“, millega seoses palus Nõukogu Vene Õigeusu Kiriku asjade voliniku Eesti NSV-s vabastada kalmistukiriku endine koguduse eestseisja tsiviiltööst. Seepeale kirjutas Karsakov 19. septembril 1945. aastal palvekirja artelli „Invaliid“ direktori nimele, sõnastades oma palve järgmiselt: „[– –] Kuivõrd kirikuvalu tingimused nõuavad kirikuvanema pidevat viibimist kirikus, palun vabastada korvimeister N. A. Pavlov tööst artellis.“¹⁸

Tõsi, teistes Vene Õigeusu Kiriku asjade voliniku fondi dokumentides on kirikuteenistujate „isiklikes küsimustes“ ka negatiivseid otsuseid. Selle ilmeka näide võiks olla Lihula kiriku salmilaulja Georg Pärl. Kohalik valla täitevkomitee mobiliseeris Pärlit 1945. aasta juunis ühiskondlikele normitöödele, vastuseks sellele pöördusid kohalik preester ning seejärel Eesti Piiskopkonna nõukogu ja volinik Karsakov 1945. aasta juuni lõpus Eesti

¹⁴ ERAF, f. R-1961, n. 1, s. 6, l. 8.

¹⁵ *Ibid.*, l. 9.

¹⁶ ERAF, f. R-1961, n. 1, s. 5, l. 31–32.7

¹⁷ ERAF, f. R-1961, n. 1, s. 5, l. 23.

¹⁸ *Ibid.*, l. 24.

NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe Veimeri poole palvega vabastada vaimulik tööd, sest ilma temata ei saa kohalik õigeusu preester pidada jumalateenistust.¹⁹ Tsiiviilvõimude vastuses oli öeldud: „[– –] et mobiliseerimisest vabastatakse ainult riiklike ja kooperatiivsete asutuste ja ettevõtete teenistujad ja töölised, kellede hulka vaimulikud ei kuulu. Seepärast ei saa sm. Veimer rahuldada kod. Pärlit kohta esitatud palvet, seda enam, et teede parandamine 6 päeva kestel aastast ei saa olla oluline takistus jumalateenistuste pidamiseks.“²⁰

Niisuguseid näiteid konfliktsituatsioonidest õigeusu vaimulike ja Eesti uute võimude vahel võiks tuua väga palju. Reaalset muutust paremuse poole Vene õigeusklike olukorras sel perioodil ei toimunud, sest „stalinlik uus religioonikurs“ osutus ka ise mitte millekski muuks kui propagandarelvaks, mis võeti kasutusse sõja kriitilisel hetkel. Tänapäeva Vene historiograafias küllaltki levinud tees „Stalini religioonipoliitika põhjalikust murrangust soojema suhtumise poole Vene Õigeusku Kirikusse“ on suuremalt jaolt uus historiograafiline stamp. Baltimaades, nagu ka Lääne-Ukrainas ja Lääne-Valgevenemaal, olid katsed ajutiselt muuta piiskopkondade juhatusi, mis olid muu hulgas inspireeritud Nõukogude riigiorganite poolt, seletatavad populistlike sammudega ning suunaga võidelda nende õigeusu hingekarjaste vastu, kellel võis olla mingeid suhteid nõukogudevastase rahvusliku vastupanuliikumise tege- lastega.

1946. aasta veebruaris suri peapiiskop Pavel (Dmitrovski), tema surm viis meie meelest lõpule Eesti õigeusu koguduste ajaloos sõjaaja perioodi. Tema vaieldav, kuid küllaltki sõltumatu positsioon eristas teda nii kitsalt rahvuslikult meelestatud Eesti hingekarjastest ja ülemhingekarjastest kui ka ägedatest „Moskva-meelsetest“. Tallinna ja Eesti järgmiseks piiskopiks sai Isidor (Bogojavlenski), kes oli palju nõukogude-meelsem ja tsiiviilvõimudele lojaalsem inimene ning

püüdis võidelda Eesti õigeusust välja kujunenud „eestilike traditsioonide“ vastu.

Eesti õigeusust aastatel 1944–1946 esile kerkinud probleemidest pole seniajani üle saadud. Meie meelest on selles kõige rohkem süüdi Nõukogude tsiiviilvõimud. „Jaga ja valitse“ poliitika jätkamine, aga ka oma agentide infiltreerimine õigeusklike vaimulike keskkonda töid väga kiiresti kaasa negatiivsed tagajärjed. Nii Stalini valitsemise viimased aastad kui ka niimetatud „Hruštšovi tagakiusamise periood“ näitasid Nõukogude ateistlikus riigis kujunenud süsteemi kogu laostavat mõju õigeusu kirikule. Kahjuks pandi Eesti territooriumil nendele probleemidele alus just pärast Baltimaade vabastamist natsidest.

tõlkinud
Jüri Ojamaa

Ivan Petrov

(1990), ajalookandidaat, Peterburi Riiklik Ülikool, assistent Venemaa lähiajaloo instituudis, Ivanpet1990@hotmail.com

¹⁹ *Ibid.*, l. 13.

²⁰ ERAF, f. R-1961, n. 1, s. 5, l. 14.